

A Rákosi-korszak – másképp szemlélésének – vázlata (1945-1956)

1) Attól kezdve, hogy Rákosi Mátyás 1945. január végén visszatért szovjetunióbeli emigrációjából, rövid időn belül ő lett a belpolitikai közélet megkerülhetetlen központi figurája. Ezzel párhuzamosan, az általa irányított Magyar Kommunista Párt (MKP) akaratérvényesítési potenciálja társadalmi támogatottságát messze meghaladó mértékben érvényesült. Már az ún. ideiglenesség időszakában (1944. december – 1945. október) is domináns módon rendelte maga alá a – Moszkvából irányítottan életre hívott – formálisan koalíciós kormány tevékenységét. Ebből eredően a Rákosi-korszaknak – az államszocializmus évtizedeiben szokásban volt datálástól eltérően – nem az ún. 1947/48-as „fordulat éve” a nyitánya, hanem sokkal inkább 1945. Rákosi Mátyás regnálása 1956 nyarán ért véget, miután – az ekkor Magyar Dolgozók Pártja (MDP) néven működő – kommunista párt első titkári posztjáról leváltották. Ekkor jobbnak látta azonnal ugyanoda távozni – menekült?, küldték? – ahonnan érkezett: a Szovjetunióba. Nevezett két emigrációja között eltelt bő évtized teszi ki a Rákosi-korszakot. Ez a kisebb-nagyobb fordulatokkal teli dekád attól függően tagolható egymást követő – s egymástól elkülöníthető – további alperiódusokra, hogy a sztalinizálás éppen melyik fázisát élte Magyarország.

A R á k o s i - k o r s z a k 1945-1956

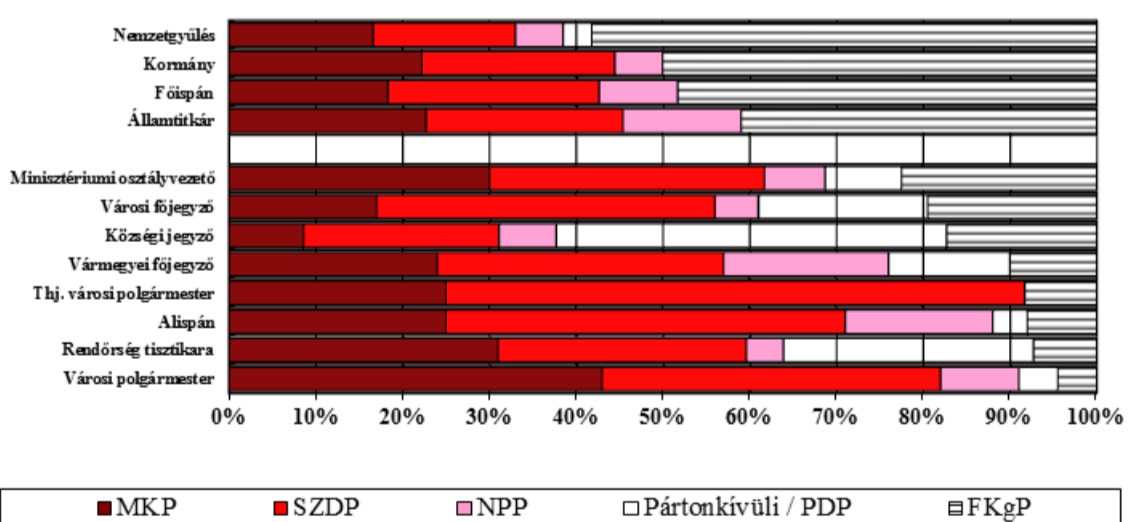
	1945-1947	1948-1952	1953-1956	
	demokratizálás	sztalinizálás	desztalinizálás	
Horthy-korszak	→ → és ← ←	→ → →	→ és ← →	Kádár-korszak
	presztalinizálás	(protektorátusi)	rendszerparadigmán belüli korrekció	
	rendszerparadigmák közötti antagonizmus	determináltság		

1956 októbere

2) „A próbálkozó demokrácia”. (Bibó István szóhasználata.) Az ún. koalíciós korszak bemutatása során követhető az a szakmai kánon, mely a háború utáni éveket eddig is a demokratizálás/presztalinizálás egyidejű, ugyanakkor egymásnak ellentmondó törekvéseinek kusza egyvelegeként ábrázolta. A megjelenítés közepette viszont – az újabb kutatások nyomán – néhány tárgykört illetően máshová helyezhető a hangsúly.

a./ A pártharcok kiéleződése szempontjából alighanem nagyobb volt a jelentősége az 1945-ös parlamenti választások kimenetelének. A szavazásra jogosultak körét számottevő mértékben kiterjesztő voksolás hozadékaként megszűnt a törvényhozásban annak a párttriásznak (MKP, SZDP, NPP)[1] a kétharmados többsége, melyet nevezettek az ideiglenesség időszakában magukénak mondhattak. A számarány szerinti erőviszonyok érdemleges átrendeződése azonnal – s ekkor még moszkvai bátorítás nélkül is – arra indította Rákosit, hogy minden lehetséges eszközt felhasználva szerezze vissza az MKP korábbi, jóval kedvezőbb akaratérvényesítési pozícióját. Ezt szolgálta egyfelől a fenti három párt politikai blokkba tömörülése (*Baloldali Blokk*), másfelől az ún. *pártközi tárgyalások és a rendeleti kormányzás* kombinációjának intézményesítése. Ez a politikai kombinációsorozat formálisan ugyan nem sértette a rendszer demokratikusnak látszó működési rendjét („arcukat”), mindazonáltal sikeresen fosztotta meg a parlament többségét adó Független Kisgazda Pártot (FKgP) attól, hogy számszerű többségét az érdemi döntésekben akár csak átmenetileg is érvényesíteni tudja. Ezt a kommunista ambíciót erősítette az is, hogy a törvényhozástól eltérően az államélet végrehajtóhatalmi intézményrendszerének alsóbb szintjein – dekoncentrált kormány-alarendeltségű szervek, törvényhatóságok és önkormányzati kulcspozíciók –, a parlamenti választások nyomán is folytatólagosan megőrizték „blokkpárti” dominanciájukat. E pozíciók pártok közötti koncessziója szintén az ideiglenesség idején alakult ki, a parlamenti választások eredményei szerinti „újraosztását” (arányosítás) éppúgy megakadályozták a kommunisták, mint ahogy az önkormányzati választások kiírását is sikeresen szabotálták el. Azokban a diszkrét esetekben pedig, amikor a kisebbségi pozíció felülírásához nem látszott elégségesnek a nyilvános blokkpolitika, a kulisszák mögött mindenkori segítségére volt az MKP-nak egyfelől a kezdetől kommunista dominanciájú politikai rendőrség, másfelől a SZEB szovjet vezetése.[2]

A pártok részesedése a hatalmi pozíciókból. 1946 tavaszán

b./ Az 1947-es országgyűlési választásokat felidézve – a kortörténeti összefoglalók és tankönyvek – mindmáig a „kékcédulás” csalásokat szokták volt hangsúlyozni. Az újabb kutatások viszont feltárták, hogy az ideiglenes névjegyzék-kivonatokkal (kékcédulákkal) történt visszaéléseket sokszorosan meghaladták a választási eljárásban közreműködő belügyi szervek hatósági, *adminisztratív csalásai*. Az a jól konspirált, a politikai rendőrség (ÁVO) hathatós közreműködésével véghezvitt – és az egész országra kiterjedő – politikai-igazgatási machináció nevezhető adminisztratív csalásnak, melynek következtében közel félmillió polgárt ütöttek el attól, hogy a szavazóurnához egyáltalán eljusson. Tömegességét tekintve ez sokkal inkább befolyásolta a választások kimenetelét és az új parlament összetételét.[3] Az eredményeket kisebb mértékben eltérítő – mintegy hatvanezernyi – „kékcédulázás” amiatt rögzült hangsúlyosabban a későbbi emlékezetben, mivel azonnal lelepleződött. Nyilvánvalóvá válása miatt a kibontakozó (Kádár-kori) jelenkortörténetírás sem hallgathatott róla, ugyanakkor a kékcédulás simlisségek tematizálása módot nyújtott a sokkal nagyobb volumenű adminisztratív csalások folytatólagos elhallgatására.[4] Az 1947. évi országgyűlési választásokat tárgyalva hitelesebben jeleníti meg a történeteket a „*többszörösen elcsalt választások*” formula, semmint a kékcédulák imamalomszerű emlegetése.

c./ A háború utáni első évek felidézése során a korabeli történések jellege kínálja – vagy éppen követeli meg – a „kettős mérce” alkalmazását. Az ország de facto szuverenitáshiánya közepette kiépülő többpárti politikai berendezkedés működését tekintve álkoalíció, a többpártiság álpluralizmus volt. Ezen évek káprázatosan pergő, egymást rohanást követő belpolitikai fejleményei – a hidegháborút gerjesztő nemzetközi események által kondicionáltan – torkollottak a kommunista hatalomátvitelbe. A történések annyiban értelmezhetők a maga idején jórészt a kulisszák mögött zajló presztalinizálás nyomvonalán,

hogy ez a céltételezettség – a végkifejlet visszamenőleges bizonyító erején kívül – immár forrásokkal is kellőképpen dokumentálható. Ennek ellenére is fontosak voltak ugyanakkor ugyanezen években azok a társadalom döntő többségét érintő – s a korábbi korszakhoz képest – demokratikus (demokratizáló) változások, amelyek az 1945-ös rendszerváltás részeként intézményesültek, még akkor is, ha ezek az újabb rendszerváltás (1948), a kommunista hatalomátvétel nyomán kérészetűnek bizonyultak. Ez a kétarcúság – *demokratizálás kontra presztalinizálás* – együttesen alkotja a koalíciós évek korpéjét.

A demokrcia reménye és / vagy presztalinizálás	
népi szervek	pártpolitikát szolgáló „népi pogromok”
demokratikus választási törvény	és annak közigazgatási-politikai megcsúfolása
1946/I. köztársasági „alaptörvény”	az ezt felülíró 1946/VII. törvény
népbíraskodás	és annak közigazgatási felülbíralata
dunatáji megbékélés	és dunatáji acsarkodás
parlamentí többség	és annak kormányrendeletekkel való felülírása, ellehetetlenítése
töbtpárti, koalíciós kormányzás	egypárti titkosszolgálati megfigyelés
a beiskolázás demokratizálása	az iskolák államosítása
a magántulajdon kiterjesztésének ígéréte	és annak mindinkább kiteljesedő megvonása

3) A *dúvad állam*. (Bibó István szóhasználat.) A Moszkvából megkapott „zöld jelzés” nyomán a magyar pártvezetés a hatalom megragadásának magabiztosan gyors „forgatókönyvét” készítette el. 1948. májusi prognózisuk szerint már ugyanezen év végére – a kommunista állam kiépítésének záróakkordjaként – tervezték az új alkotmány életbe léptetését. Ambíciójukhoz képest már ennek elfogadtatása is csúszott fél évet (1949. augusztus). A „proletárdiktatúra” intézményi rendjének teljes körű beüzemelése pedig csak két és fél éves késedelemmel, 1950 végére történt meg, midőn létrehozták a tanácsrendszerű állam- és közigazgatást.

4) A berendezkedett diktatúra működ(t)ésében mindinkább egy anarchikus összezavarodás, a benuulás jeleit mutató rendszerkász kezdett előállni 1952-1953 fordulójára. A diktatúra egyes alrendszereiben eleinte külön-külön váltak érzékelhetővé a funkcionális tevékenység akadozásai. Ennek eszkálálódása jórészt a szándék szerint túlcenralizált egyenirányítottságból következett: a hatalmi centrum, a pártirányítás tűnt képtelennek az egyközpontú függőség közepette is egymásra ható ágazati „üzemzavarok” elhárítására. A már bőségesen rendelkezésre álló források egymással való összevetése – bármifajta „kászelméleti” előfeltevés nélkül is – módot nyújt a gazdasági, társadalmi és politikai alrendszerek oda-visszaható üzemzavarainak sokaságából összeálló rendszerkász felismerésére. Csak vázlatosan vesszük sorra ezeket az összetevőket:

a./ A *hidegháborús hadigazdasági túlterhelés egymásra torlódo két fázisa*. Az első a Jugoszlávia ellen már 1948 második felében megindított, Moszkvából irányított *béketáboron belüli kishidegháború*, melyben Rákosi – még kiépítés alatt álló – diktatúrája frontország szerepbe kényszerült, frontország szerepet vállalt. A második 1950/51 fordulójától datálható. Ez volt a *koreai háborúval összefüggő* – Sztálin számításai és közvetlen instrukciója nyomán felpörgetett – *hadigazdasági túlterhelés*. Ehhez társult harmadik – de a két előbbivel szorosán összefüggő – komponensként a második világháborút követő *transzformációs veszteség*. A transzformációs veszteség a kommunista rendszerek elmúlt századvégi összeomlása nyomán tematizálódott az ún. tranzitológiai szakirodalomban. Ez viszont – noha eddig a korábbi korszakokra vonatkozó történeti leírásokban nem került szóba – adaptálhatóan tűnik az elmúlt század közepén véghezvitt magyarországi rendszercezurákra is. A háború utáni két rendszerváltó fordulat – az 1945-ös, illetve az 1948-as – összeecsúszott, egymásra torlódo. Lényegében egy folyamatként jeleníthető meg, úgy, hogy az utóbbi részeként érvényesített kettős hadigazdasági túlterhelés volt meghatározó a cenralizált anarchia létrejöttében.^[5]

b./ Kiepülése-berendezkedése során a Rákosi Mátyás nevéhez kötődő diktatúra – a hidegháborús hisztériától tápláltan, s azt maga is táplálva – terroruralomként funkcionált. Az államilag intézményesített terror figyelmen kívül alig hagyható addicionális eleme volt a néhány éven belül előálló rendszerválságnak, de nem egyedüli kiváltója annak. Az előbbi pontban említett kettős hadigazdasági túlterhelés, valamint a nem kalkulált és nem tudatosuló – ezért rejtőzködőnek tekinthető – transzformációs veszteség együttesen idézték elő azt, hogy 1952/53 fordulójára a kommunista pártgyeduralom magyarországi archetípusa majdhogynem működésképtelenné benuult.

c./ Az 1952/53 fordulójára kiteljesedőben levő – de a valós információk megismerhetetlensége miatt rejtve maradó – magyarországi rendszerválság szinkronban volt „a sztálinizmus általános válságával,” mely ekkoriban Moszkva európai vazallus-államait eltérő mértékben, de egyaránt paralizálta. Sztálin hamarosan (1953 márciusában) bekövetkezett halála számottevő mértékben elősegítette a Moszkvából kiinduló válságkezelő intézkedések megkezdését, de nem önmagában Sztálin halála adott szabad utat a váltóátállítás(ok)nak: a rendszeren belüli válság kezelése legalább olyan súlyú kényszerítő körülmény volt, mint a Sztálintól való megszabadulással előállott lehetőség. A térséget illető történeti feltárások nyomán az látszik kiderülni, hogy a sztálinizmusként leírt uralmi rend 1952/53 fordulójára – regionális léptékben szemlélve is – „elérte a csúcspontját”: ezen az úton haladva „előbb-utóbb robbanások bekövetkezésére” lehetett számítani,^[6] illetve „egyre inkább kirajzolódott egy [a béketábor egészét érintő] belső válság is.”^[7] A hangsúly azon van, hogy miközben Sztálin halála a moszkvai protektorátusok mindegyikében módot nyújtott különböző mértékű, illetve intenzitású rendszerkorrekcióra, Magyarországon ezt egy – ekkorra már a rendszer összeroppanását elkerülni próbáló – radikális válságkezeléssel kényszerültek orvosolni. Ezen belül értelmezhető az *új szakasz* nyitányakor az a „dualista félmegoldás”, hogy a válságkezelő változtatás iránt kevés affinitást mutató Rákosi Mátyás mellé az erre inkább hajlandóságot mutató Nagy Imrét kooptálta az új moszkvai vezetés a desztalinizálás elindítására.

5) A Nagy Imre miniszterelnökségéhez kötődő, 1953 nyarán induló *új szakasz* korrekciós törekvései nem csupán Rákosi és Nagy egymásba gabalyodó koncepcionális és személyi összeférhetetlensége miatt futottak zátonyra. Azért is, mert a megelőző évek anarchiát előidéző rendszeranomáliái is csak ekkor válhattak – részlegesen és vontatottan – nyilvánvalóvá, de alapvető elhibázottsága még ekkor is inkább csak az állampárti irányítás szűk körében kezdett tudatosulni. A fél évtizeden át masszívan érvényesített gazdaságpolitikai irracionális közepette elherdált, elamortizálódott nemzeti javakat viszont nem volt honnét és nem volt miből „újraravázsolni”. Ebből következett, hogy a kommunista pártgyeduralom működőképessé korrigálása irányába tett lépések eleve nem hozhattak látványos és azonnali eredményeket. Ez viszont Rákosinak a változtatni-változni nem akarásán, illetve Nagy mást akaró próbálkozásain is csak részlegesen múltott. A szervezeti-szerkezeti vis inertiae éppúgy hátramoszdító tényező volt, mint az időtényező: az 1953-as „irányváltás” még ki sem futhatta magát, 1955 folyamán következett egy újabb, szintén Moszkvából kiinduló (részleges) „visszaváltás”. Rákosinak az általa uralt pártierarchián keresztül szinte egyvégében érvényesített gáncsokodása inkább csak ráerősített az akkorra már strukturálisan ellehetetlenített és – „üres az államkassa” – forráshiányos állapotra. Így csupán idő kérdése volt, hogy a rendszerkorrekció várt/remélt mértékű hozadékához képest az „elmaradást” mikortól lehetett – politikai síkon – az új szakasz sikertelenségeként beállítani. Az adott körülmények között könnyvelhető el Nagy Imre húszhónapos miniszterelnöksége eredményeként, hogy

eközben a társadalom életkörülményei – a megelőző fél évtizedhez képest – valamelyest javulni kezdtek. Történetileg szemlélve annyi volt a változás egyenlege, hogy míg korábban a megalomán hadi és katonai-infrastrukturális beruházások ürítették ki az államkasszát, ezúttal már a mérsékelt életszínvonal-javulást segítő intézkedések is kockázati tényezőként terhelték az államháztartás likviditását.

6) A politikatörténeti közelítésen belül – az elmúlt két évtized forrás-hozzáférhetőségének bővülését hasznosítva –, részleteivel együtt is jobban beilleszthető a korszakba a politikai rendőrség (PRO, ÁVO, ÁVH) szerepe és időnként „önjáróvá lett” működése. Ez az „önjáróvá lett” működés magyarázatot igényel, mert esetleg arra a nyögvenyelős okfejtésre emlékeztetheti a korszak ismerőit, amivel Rákosi élt menetrendszerűen, midőn a justizmordok garmadájaért – önnön felelőssége helyett – „Péter Gábort és bandáját” exponálta bűnbakként. Nem erről van szó, hanem arról, hogy korszakunkban a politikai rendőrség „kettős szereposztásban” tevékenykedett. A szűkebb pártvezetés – elsősorban Rákosi – elvárásainak maradéktalan teljesítése mellett, ugyanolyan buzgalommal végezte a társadalom sanyargatását saját kontójára is. Az alávetettek körében folytatott kiterjedt meghurcoltatások Rákosit – és két moszkovita szekundánsát, Gerő Ernőt, illetve Farkas Mihályt – elsősorban abból a szempontból érdekelték, hogy mindig legyen elegendő muníció újabb és újabb eseti ellenség-példázatokkal szinten tartani a hidegháborús hisztériát. A rendszert opponálók – vagy azzal akár csak meggyanúsíthatók – körének parttalan tételével, illetve a velük szembeni eljárásokkal az ÁVH lankadatlan, kijátszhatatlan éberségét, illetve rendíthetetlen parthűségét kívánta bizonyítani. (Egy idő után nem csupán korlátlannak tekinthető „felhatalmazása”, illetve erőfitogtatás okán járt el így, hanem az „akasztják a hóhért” aggodalomtól vezéreltetve is. Rákosi – a rendszer egészét jellemző – rapszodikus kiszámíthatatlansággal végzett-végeztetett időnkénti tisztogatásokat a politikai rendőrség soraiban is.) S alig különbözött az említett jellemzőktől a korszak második fele, a Péter Gábor fogságba vetése utáni időszak (1953-1956), midőn Piros László irányította a politikai rendőrséget. Az újabb keletű kutatások hozadékaként rögzíthető, hogy a politikai rendőrség folytatólagosan készséges csendestársa volt Rákosinak a justizmordok feltárásának, illetve a rehabilitálásoknak az elszabotálásában, s lett az 1955-ös resztalinizálási eltökéltség során ismét a pártvezér leghűségesebb szövetségese. Ezt az „újszövetséget” próbálta meg Piros László arra is felhasználni 1955-56-ban, hogy immár nevesítetten Államvédelmi Minisztériummá szervezze át az ÁVH-t, holott 1953-ban épp azért parancsolták vissza a céget a belügyi tárca szervezeti rendjébe, hogy szorosabb felügyelet alatt tartsák.^[8]

7) A politikatörténeti nézőpontú koridézés közepette is szükséges kitérni a történetek társadalmi kihatásaira, illetve arra, hogy miként reagált a folyamatos átgyúrás és a vegzálások garmadája elszenvedő társadalom a változó körülményekre. A repressziók számbavétele során – a számottevően gyarapodó új kutatások hozadékát hasznosítva – mód nyílik túllépni azon a korábbi közelítésen, mely jószerevével csak az egyeduralkodó párton belüli justizmordokat érintette valamifajta devianciaként, kisiklasként. Az üzemszerű módszerességgel működtetett terrornak az volt a rendszer-specifikus jellemzője, hogy az alávetett társadalom minden rétegéből – és korábban nem ismert kiterjedtségű merítéssel – szedte áldozatait. Ennek képezte részét a kitelepítés számos variánsa, a tömeges rabmunkáltatás, a kulákságon túlmenően a parasztság sokkal szélesebb rétegeit fenyegető és fenyegető justizmordok legkülönbözőbb formaváltozata, s nemkülönben az ún. „klerikális reakció” – ezen belül elsősorban a katolikus egyházat – érintő meghurcoltatások sokfélesége. Konklúzióként az adódik, hogy a szinte válogatás nélküli tömeges represszió egyre inkább azokat is szembefordította a regnáló uralommal, akiket a rendszer – hirdetett ideológiája szerint – saját bázisaként tartott számon. De itt sem érünk a felsorolás végére, mivel Rákosi önkényuralma az alávetettek szabadlábbon hagyott többségét is egyvégtében megsarcolta. Sőt mi több, a háború utáni néhány évben javulást mutató megélhetési-regenerálódási trendet visszajára fordítva tartósította az ínséges életviszonyokat. 1952-53 fordulóján az átlagbér (valorizált értéke) nem érte el a háború előtti utolsó békeév (1938) kétharmadát, s 1956-ba elérkezve is csupán annak 90 százalékához közelített. Azaz, a háború utáni első évek újjáépítési lendületét is figyelembe véve a Rákosi-korszak évtizednyi megélhetési deficitet, regenerálódási moratóriumot erőltetett a társadalom túlnyomó többségére.

8) *A dicsőséges magyar forradalom.* (Bibó István szóhasználata.) Ugyancsak az újabb kutatások publikus hozadéka alapján fogalmazhatók meg 1956 kapcsán korábban homályban maradt jellemző vonások. Ezek egyike – 1956 első felében – Rákosi Mátyás bukásának körülményeit érinti. A diktátor csillagának leáldozását többnyire az SZKP XX. kongresszusa nyomán előállott új helyzettel, ezen belül a justizmordokban játszott közvetlen irányító szerepének lelepleződésével, illetve a korabeli „második nyilvánosság” fórumán, a Petőfi Körben elhangzottak eredményeként előállott politikai és morális ellehetetlenülésével magyarázzák. Ezek alig vitatható összetevők, mindazonáltal az utóbbi kapcsán megkockáztatható némi szkepszis: diktátorok – a diktatúra természetéből adódóan – ritkán szoktak csupán társadalmi averzió, illetve erkölcsi ellehetetlenülés miatt megbukni. Ehhez képest tűnik fontosabbnak az a kulisszák mögötti csendes puccs, amit – az említett fejleményekkel párhuzamosan – 1956 tavaszi hónapjaiban immár saját közvetlen munkatársai, az MDP Politikai Bizottságának egyes tagjai szerveztek Rákosi háta mögött. Mivel a Szovjetunió budapesti nagykövete, Jurij Andropov még feletteseinek való közvetítésével sem vállalt „partnerséget” ebben a Rákosi elleni konspirációban, nevezett menesztése érdekében végül is egy tőle eltanult módon gyártott – a börtönben ülő Péter Gáborral íratott – corpus delicti segítségével kompromittálták saját politikai bizottsági „elvtársai”. Ezt követően – némi hezitálás után – már Moszkvában is úgy ítélték meg, hogy Rákosi további pozícióban tartása politikailag nem rentábilis.

Az újabb kutatások másik hozadéka, hogy Budapestnek a honi politikai életben betöltött huszadik századi túlsúlya ellenére az októberi forradalom – és a benne való kiterjedt társadalmi részvétel – az ország számos pontján a fővárossal egyidejű és a települési hierarchia rendjét figyelembe véve egyenrangú intenzitású volt. Nem arról volt szó, hogy csupán az ország központjából terjedt volna tova a forradalmi szikra, bizonyos fáziskéséssel helyi megmozdulásokat inspirálva. A helyi robbanások a budapestivel szinte egy időben történtek, sőt egyik-másik helyen meg is előzték azt. Ennél is karakteresebb annak dokumentálása és az újabb történeti narratívába illesztése, hogy vidéken – elsősorban a városokban – néhány nap alatt megteremtődtek a társadalmi-politikai konzultáció új fórumai a kommunista egyeduralmat reprezentáló helyi MDP vezetők, illetve az itteni forradalmi szervek képviselői között,^[9] míg a fővárosban ez mindvégig elmaradt. Épp az országirányítás – máskor mindig túlsúlyos – központjában nem jött létre meghatározó, a változtatási törekvéseket integrálni, vezérelni képes és ilyen respektussal bíró forradalmi központ.

9) *A rendszermagyarázó – eddigi – közelítések, „iskolák” problémája.* A második világháború utáni hazai történések, illetve jelenségek némelyike nem illeszthető sem totalitarizmus-elméletbe, sem a modernizációs diktatúra felfogás gondolatmenetébe. A totalitarizmuselmélet klasszikusai – úttörő voltukkal együtt – mintha „előreszaladtak volna”: amikor rendszertipizálásaik újdonság erejével ható szakmai bestsellerek lettek, még különösen híján voltak a kutatók az elsődleges történeti dokumentumoknak. Mára viszont ezek a munkák – az egyre bővülő forrásokkal szembesítve – inkább (morálfilozófiai, politológiai) tudománytörténeti korlenyomatként említhetők. Szó se róla, a Rákosi Mátyás által reprezentált államszocializmusban is megragadhatók a totalitarizmus mindazon lényegi ismérvei – ideológiai kizárólagosság, egypárti állam, a politikai rendőrség szinte kontrollálatlan omnikompetens eszközszerepe, állami omnipotencia a gazdaság a kultúra és az információ alrendszerének minden területén és szintjén – amelyeket egykoron már H. Arendt vagy Z. Brzezinski rögzített.^[10] De immár más szempontokat is figyelembe kell/lehet venni.

a./ A totalitarizmus Rákosi-kori magyar variánsa több rendszerontológiai eltérést mutat. Minden további nélkül „modellezhető”, tipizálható a hitleri nemzetiszocialista diktatúra, vagy a lenini-sztálini kommunista totalitarizmus, mert érvényes *autochton* karakterisztikák rögzíthetőségével leírhatók, elemezhetők. A releváns forrásokon nyugvó történeti feltárások mindenkori későbbi, visszatekintő jellege miatt a kommunista rendszerkutatások kapcsán is előállhat idővel egy olyan helyzet, mint amilyet – „a feudalizmus eredeti jellegzetességeit” rögzíteni próbálva – már megélt a történettudomány. Európai összehasonlításban annak majdhogynem annyi változata volt, mint ahány évszázados léptékekben is

tartósna mondható középkori szuverenitás vehető számba, miközben a formaváltozatok sokfélesége meglehetősen relativizálta az ún. eredeti jellegzetességeket.[11] Nota bene ehhez hasonló historiográfiai konklúzió adódott a két világháború közötti fasizmus, illetve nemzetiszocializmus országonként különböző jellemzőinek tanulmányozása nyomán: a mintaadókhoz képest a legtöbb esetben inkább volt leírható a diktatórikus elemekkel eltérő mértékben átszőtt autoriter rendszerek különféle formaváltozata, semmint a fasizmus vagy a nemzetiszocializmus rendszer-szintű adaptálása. E tanulságokat is figyelembe véve aggályos a similis simili gaudet totalitarizmus-elmélet alapján egy kaptafára húzni a sztálinizmus nagyon különböző „nemzetállami” kondíciók között beüzemelt közép- és délkelet-európai protektorátusait. A modellkövetés Sztálin regnálásának utolsó fél évtizedében volt leginkább elvárt, megkövetelt. A külsődleges, formai-szerkezeti jegyek hasonlósága ellenére nem annyira klónozott „kis-sztálinizmusok” keletkeztek, hanem az kezd kirajzolódni, hogy a román vagy a lengyel, a cseh vagy a magyar variánsok mennyiben térnek el a szovjetunióbeli archetípustól, no meg persze egymástól. Ezt részben a vizsgálható intervallum rövidege, részben a sztálinizálás menetrendjének különbözősége magyarázza, így azok mindegyike egy kényszeredetten és rohanvást kopírozott „másodgenerációs” mutáció volt. Az erőltetés szilajsága ellenére esetről esetre különbözőképpen volt csak adaptálható a bolsevizálás-licenc a helyi adottságokra, körülményekre.

b./ Hasonló gond adódik „a modernizációs diktatúra” felfogással. Ennek legkarakteresebb (hazai) megfogalmazása szerint a „sztálini szocializmus” célkitűzése „a nyugati világ, a fejlett országok, a centrum-országok utolérése, a katonai és gazdasági verseny mellett az elmaradott népek, »a tömegek« kulturális és anyagi felemelkedése (modernizáció) lett.”[12] Csakhogy a protektorátusi modernizációs diktatúra olyan területeken jelent meg oktrojált formában – ez Magyarországon kívül még leginkább a keletnémet és a cseh területekre érvényes –, amelyek történelmi előzmények okán iparosodottabbak voltak, kulturális (pl. alfabetizáció), infrastruktúrális és szolgáltatási jellemzőiket tekintve pedig eredendően is előrébb tartottak, mint a lenini-sztálini akaratérvényesítéssel modernizálni kezdett Szovjet-Oroszország. A sztálinizmus második világháború utáni magyarországi adaptálásának, a Rákosi nevéhez kötődő bolsevizálásnak ez az egyik történelmi alapellentmondása.[13] Ebből eredően a magyar – és még inkább a cseh – esetben már elért kondíciókat lerontó, deprivaló vagy degeneratív voluntarizmusról beszélhetünk. (Lengyelországban, szintén saját belső gazdasági-társadalmi és politikai sajátosságai miatt vitatja az ország második világháború utáni történetével foglalkozók egy része – az ún. teória-absztinencia hívei –, hogy ott a forgalomban levő modernizációs, illetve a totalitárius elméletek értelmezhetők-e.[14]) Magyarországon mindenesetre nem a már meglévő gazdasági-társadalmi jellemzők összessége volt az államszocialista modell kiindulópontja, hanem egy elmaradottabb, alacsonyabb szintű fejlettségi státust tételezve fogalmazódott meg a kommunista „modernizációs” program. A teleologikus üdv-tanként hirdetett programideológia helyi viszonyokra történő adaptálása leginkább abban érhető tetten, hogy a háborút követően lépésről-lépésre egyszólamúvá cenzúrázott politikai közbeszédben meghatározóvá vált a Horthy-korszak „refeudalizálása”. Az öröklötten továbbélő avítságok egyoldalú túlhangsúlyozásával kísérelték meg elfedni és elfeledtetni nem csupán a két világháború között végbement változások bármifajta innovatív hozadékát, hanem a régebb óta tartó – s persze mindenkoron ellentmondásos – hosszabb kifutású polgári kori gazdasági-társadalmi modernizációt is. A meglévőnél korábbi állagúra retusálták, a közállapot jellemzőket mintegy degradálni próbálták a bolsevik hatalommegragadás idejére, 1917-1918 környékére, holott már a múlt századelő dualizmuskori Magyarországa is markáns iparosodottsági-polgárosodottsági előnyt mutatott II. Miklós forradalom előtti Oroszországhoz képest. A sztálinizmust ennyiben még adaptálásának leginkább modellkövető éveiben – 1948-1952 között – is más kondíciók közepette kellett érvényesíteni, s még inkább más lett 1953 és 1956 között a desztálinizálás magyar variánsa.

c./ A fentiekhez képest a Rákosi-korszak történeti megjelenítésének újrafogalmazása közepette leginkább Andrew C. Janos „rendszer-antropológiai” közelítése tűnik követhetőnek.[15] E munka vállalja a vesződést, hogy a politológiai, illetve közgazdasági „modellezés” iskoláinak teóriáit összevesse a konkrét történeti alap kutatásokon nyugvó leírásokkal: teóriát és praxist egybeszóve formálódik tolla alatt a történeti narratíva. Az általunk most fókuszba állított magyarországi esetben a Rákosi-korszak egy „történelmi triplacsavart” példáz a totalitarizmus sztálini mintájának adaptálási kísérletei között. Itt ugyanis a többiekhez képest is gyorsabban fordult működésképtelenségbe a kísérlet. A többi szatellit-állammal közös jellemző, hogy esetünkben is egy szuverenitás-hiányos közegben erőltetett, másodlagos sztálinizmus kópiával van dolgunk. Magyarországn viszont a világháború utáni első évek korántsem tették kezdettől egyértelművé a bolsevik birodalomba való betagozódási kényszert. Legalább egyel több – s ennyiben „látványosabb” – volt az ún. fordulat éve. A változások egy kiszámíthatatlan külső szuverén – időnként ötletszerűen irányt váltó – ambíciójának hatásként követték egymást.[16] A harmadik sajátosság pedig abból adódott, hogy a mintához képest a kapitalizálódásban-polgárosodásban előrehaladottabb jellemzőket felmutató társadalmat kíséreltek meg a szovjet-orosz kondíciók nyomvonalán bolsevizálni-sztálinizálni.

d./ Rákosi rendszere politikátörténetileg egy birodalmi protektorátus megfeleléskényszerének szem előtt tartásával írható le, amit Fejtő Ferenc „az elnyomatás és a beolvasztás kettős folyamatként” értelmez.[17] Ehhez a birodalomba tagozódáshoz kérélttelenséggel kellett hozzáerőszakolni a történelmileg karakteresen más gazdasági-társadalmi-kulturális arculattal bíró magyar viszonyokat. Ebből az ellentmondásból önmagában is csak egy olyan szekunder formaváltozat jöhetett létre, amely – a hasonulást, betagozódást erőszakolni igyekvő akaratérvényesítés ellenére – módosította a sztálinizmus „eredeti jellegzetességeit”. Más szerkezetű és fejlettségű ipari egységeket, illetve vertikumot államosítottak, még inkább más volt a szövetkezetesítés alá vont agrárgazdaság karaktere és a mezőgazdász társadalom arculata. Mindezek következtében került itt más közegbe, s jelentett mást a Sztahanov-mozgalom éppúgy, mint a kolhozosítás, a „micsurinizálás”; vagy a kulturális élet változtatásának közepette a „zsdanovcsina” és a „proletkult”.

e./ A korra jellemző kifejezések, az aktuális szovjetizálás hívószavai a magyar kultúra és história visszamenőleges ruszifikálására irányuló törekvéseket jelenítik meg. Egy olyan orosz-magyar kulturális szimbiózisnak a magyar közgondolkodásba plántálására törekedtek, amely korszakunkban – a szabad véleménynyilvánítástól való megfosztottság közepette is – kitapintható averziót gerjesztett. Miközben a kommunista ideológia és „arculatpropaganda” magyarországi kiadása tárgyi-nyelvi allúziót mutat a magyar történetpolitikai közgondolkodás protestáns vonulatát jellemző szabadságharcos-kurucos népi patriotizmussal, az – főként 1948-ig – a kommunista eszme és párt „nemzeti”-ként való legitimálását szolgálta. Bár ezt tovább őrizte az ötvenes évek minden területen militarizálódott frazeológiája, arányait és hangsúlyait tekintve a „szovjet mintakövetés” egyedül üdvözítő voltának megkérdőjelezhetetlensége vált dominánssá.

f./ Végül, azért is fogalmazhatók meg fenntartások akár a totalitárius teória, akár pedig a modernizációs diktatúra felfogás kapcsán, mivel azok funkcionális működést tételezve modellezik vizsgálatuk tárgyát. A vizsgált korszak, illetve Rákosi terroruralma esetében viszont egy mindvégig inkább erőlködve vergődő – tárgyalt korszakunkban kétszer is megropanó (1953, 1956), második alkalommal pedig látványosan összeomló – tervutasításos, vagy centralizált anarchia rajzolódik ki a sztálinizmus magyar kortablójaként. Ebből a szempontból az a valóban töprengést inspiráló kérdésfeltevés, miszerint „kialakultak-e Kelet-Európában szovjet típusú rezsimek?”[18] Persze, kialakulóban voltak az alapvető karakterjegyek, csakhogy Magyarországon – legalábbis a vizsgált korszakban – az államszocializmus nem igazán tudott működőképessé konszolidálódni. Ezért is jellemezhető a görcső alá vett időszak az ideiglenesség állandósulásával, átmenetek, fordulatok sorával, pontosabban – a maguk teljességében végül is soha ki nem épült és összehangolt működésre képtelen – rendszertorzók egymásutánjával. Az ún. szocialista tábor európai horizontját pásztázva pedig leginkább az mondható, hogy a „vérrel és vassal” úgy-ahogy létrehozott szovjet birodalmi kereten belül a nyugati végek nemzetállamainak – egymástól is különböző – „karaktere” birkózott Moszkva imperializmusával és nemzetekfelettséget képviselő legátusaival. (Azért nem a Marxra visszavezetett internacionalizmus kifejezést használom, mert annak sztálini újrakódolása – e térségben – a bolsevik birodalomba való betagozódási ambícióként

jelent meg.) Eközben az is a modelltől való eltérés formaváltozatait gyarapította, hogy az egyes protektorátusok helytartói miként próbáltak közvetíteni-egyensúlyozni a birodalmi centrum elvárásai és a genius loci adottságai között.

10) *A sajtó, mint a rendszer önimázsát megjelenítő forrás használata a korszak kutatásában és oktatásában.* A Rákosi-korszak esetében ez elsősorban a *Szabad Nép*. A tradicionálisan sokcsatornás társadalmi nyilvánosság szigorúan ellenőrzött, szűk keretek közé szorítása, s ezen belül a diktatúrát üzemből tartó párt legnagyobb példányszámú napilapjának megkülönböztetett fontossága más hasonló rendszerekben sem ismeretlen. (A Harmadik Birodalomban ilyen volt a *Völkischer Beobachter*, a Szovjetunióban a *Pravda*.) Magyarországon a *Szabad Nép* egyszerre volt az MDP vezetésének hivatalos szócsöve, irányt mutatni hivatott népnevelője, papír-agitátora; tananyag és tanítási vezérfonal; emellett – nem csupán a párt tagjai számára – a napi politikai tájékozódás elsődlegesnek szánt iránytűje, a rendszerbe szocializálás megkülönböztetett fontosságúnak tekintett eszköze; mindenhez értő szerepben tetszelgő termelési és termelés-szervezési útmutató; a rendszer hagiográfiai/démonológiai kalendáriuma: nyomatékmal ünneplve a sajtójának tekintett jeles napokat, szekularizált szentjeinek születési (és halálozási) évfordulóit, egyúttal visszatérően dehonesztáló összefüggésben tűnnek fel lapjain a status quo „antikrisztusai”. Csak a legjellemzőbbeket sorolva: horthyfasizmus (sic!), (neo)nácizmus, klerikális reakció, imperializmus-lakájok, osztályárulók és osztályellenségek, illetve az utóbbin belül mindvégig megkülönböztetett Prügelnabe-réteg, a kulákok. A társadalmi munkamegosztás tradicionális területei aktuális csatahelyszínekként említődnek, s cikkei – különösen a hidegháború jégkorszakának tartott periódusban, 1949-1953 között – harcászati tankönyvek nyelvezetét utánzó fronttudósítások. Kezdetben az ipari termelés, illetve a nagyberuházások „frontját” emlegették a leggyakrabban, ahol a párt úgy nyomult előre, mint kés a vajban. Ennél elkeseredettebb összecsapások sejlenek fel az „agrárfront” mellékhadszíntereiről (a begyűjtési, a szövetkezetesítési, illetve a kulákfrontról) közreadott híryanagyokban, mivel e téren sokkal kevésbé volt sikeres a kommunista akaratervényesítés. Egyedül a retirálás hadastyán szinonimája, a „rugalmas elszakadás” hiányzik az agrárfront szótárából, mivel a kudarcot – az állampárti tévesítés stratégiai vereségét – még sejtetni sem volt szabad. Nemkülönböztetett harci terepként jelent meg a kultúrfront vagy – e tárgykörből csak példaként – a pedagógusfront. Az alapvető élelmiszerek beszerezhetősége tekintetében állandósuló hiánygazdaságot, a permanens nélkülözést, illetve a naponkénti többórás sorállást „a közellátás terén megvívandó harc”, illetve „a spekulánsok, árurejtegetők ellen folytatandó lankadatlan küzdelem” nemkülönböztetett militáns nyelvi fordulatok dokumentálták.

a./ Az újabb rohammunkákra, vagy éppen a rejtőzködő ellenség újabb célcsoportjainak leleplezésére buzdító különböző sajtókampányok egyben az adott terület tökéletlen – s idő múltával egyre zűrzavarosabb – működésének lenyomatai voltak. A rendszer imázsát rontó „negatív hírek” hiányoznak. A körülményeket tekintetbe véve nem meglepő, hogy 1953. második felében az MDP vezetői és a lap újságírói minden esetben úgy hivatkoztak az ún. júniusi párthatározatra, mintha az az olvasóközönség számára is közismert lehetne, holott – a dokumentum titkosítása miatt – éppen a katasztrófa helyzet létrejöttének okait és előidézőit nem volt szabad megszégyesíteni. Az sem volt rendkívüli, hogy az átalakulás előbb követendő példaként megjelenített helyszíne néhány hónap elteltével a szocialista építést megcsúfoló gyalázat és fertő – korabeli nyelvezet szerint – „a megbúvó ellenség büntanyája” lett. Ez esetben nem volt szükség a sorok közötti olvasni tudásra, csupán várni kellett. A mintaként állított üzemmél, járással szomszédos másik üzem, járás párttitkárának irigysége és revizorokat mozgósítani tudó „elvtársias ármánykodása” segítette a szocialista építés szégyentábláján való kipellengérezést, vagy éppen a (sokadik) drámába forduló végkifejletet. Így sem mindig egyértelmű azonban, hogy milyen tájékoztatáspolitikai megfontolások húzódtak meg valaminek a közlése vagy éppen elhallgatása mögött. Azon aligha kell megütközni, hogy Rákosi Mátyásnak „a Rajk-per tanulságait” számba vevő 1949. szeptember 30-i monstre beszédének újraközlései során kimaradtak a bűnsegédi bűnrészes Kádár János belügyminiszter, illetve az ÁVH és vezetője, Péter Gábor „jó munkáját” méltató passzusok, és a beszéd közben ekkor felhangzott közönségjelzések. E szövegcsontvázra előbb Kádár, majd másfél évre rá Péter rács mögé dugása kínálkozik magyarázatként. 1954-től viszont a dörgedelmes szónoklat már teljes egészében kimaradt Rákosi „válogatott beszédeinek” újabb kiadásai közül: Rajk vontatott és kulisszák mögötti részleges rehabilitálása, s még inkább a szovjet-jugoszláv kapcsolatok Moszkvából kiinduló (visszamenőleges) átértékelése közepette a magyar párt vezére nem szapulhatta tovább Titót „az imperialisták bérence és láncos kutyája” szezonális szitkok ismételtetésével. Holott, nagyon kedve ellen való politikai fordulat volt a nevezettek számára ismételtelen kijáró „elvtárs” titulus használata. (1955. augusztus 9.)

b./ Nehezebb választ találni arra, hogy a korábban harsány és útszéli hecckampánnyal körített kirakatperek (Mindszenty-, Rajk- és társai, illetve Grösz-per) után mi volt az oka a további hasonló bírósági színjátékok sokasága közepette érvényesített sajtószilenciumnak, az immár rituálissá tett nyilvános gyalázkodások leállításának, illetve annak, hogy legfeljebb az ítélet kimondását publikálták – ha egyáltalán! – nyúlfarknyi közleményekben („mínuszos hírekben”). S ennek lett volna későbbi „logikus” következménye, hogy – ha már, akkor – a szabadlábra helyezésekről sem adott hírt a sajtó? Pontosítva: miközben a Rajk-per előkészítése során (Prágából szó szerint elrabolva) őrizetbe vett – és ítélet nélkül több mint öt éven át fogva tartott – szovjet-amerikai kettős ügynök, Noel Field szabadlábra helyezéséről szükségesnek vélték egy sajtóközlemény elhelyezését a párt központi lapjában (1954. november 17.), az ún. „hazai kommunista” vezetők tucatjának kiengedéséről egy sor se jelent meg. Az e körben (is) számon tartott Kádár Jánossal úgy találkozhatott újra a kortárs olvasó, hogy nevét felsorolták az újonnan megválasztott Hazafias Népfront Országos Tanácsának tagjai között (1954. október 25.), holott nevezett másfél hónapja már a főváros egyik közismert munkáskerületének, Angyalföldnek volt az MDP titkára. (Ugyanez a „nem adunk hírt róla” tilalom volt érvényben az MDP prominensekké lett kollaboráns szociáldemokraták, Szakasits Árpád és Marosán György bebörtönzése, illetve kiengedése esetében is.) Az említett példák annak érzékeltetésére használhatók, hogy mely esetekben tűnik ez a kommunikációs mechanizmus – a pártállam minden más alrendszeréhez hasonlóan – illogikusnak, koherenciát nélkülözőnek. Más tárgykörben bár, de ugyanebbe a tisztázatlan közléspolitikai sorba illeszthető az is, hogy a korabeli meteorológiai prognózisok csak nagyon ritkán közöltek Celsius fokkal társított hőmérsékleti előrejelzést. Ma hűvösebb vagy melegebb, borultabb vagy naposabb idő várható – szóltak a relativizált jóvendölések. Vajon mit kellett titkolni az ellenséges hírszerzők elől? A telente ismétlődő „iskolai szénszünetek” dobra verés nélkül is hírül adták az állandó sztahanovista túlteljesítések (hírei) ellenére menetrendszerűen előálló szénhiányt. Nyáron meg talán azért volt elvárt a közelebbi adatok nélküli időjárás-jelentés, nehogy az ellenség összesítse és kiszámolja: a napsütéses napok száma, valamint a tenyészidőre eső hőösszeg alapján Magyarország klimatikus viszonyai nem teszik lehetővé a gyapottermesztést? Ez ugyan tény volt, de – gondolhatták – miért kellene ezt az imperialisták orrára kötni, amikor éveken át milliókat fecséreltek el e növény hazai meghonosítására.

c./ A *Szabad Nép* híreinek visszatérő használata a korrajzban nehezen kerülhető meg annak érzékeltetésére, hogy milyen tartalmú és stílusú volt a kortársakra zúduló, pártosan leegyszerűsítő propaganda-centrikus hírózón, amely alapján a saját mindennapjaikban tájékozódni igyekeztek. Annál is inkább, mert annak idején elvárás volt az ennek alapján való tájékozottság, illetve annak – esetenként számon is kért – tanúsítása. Az egy másik kérdés, hogy ugyanezen kortárs a híreket miként interiorizálta, vagy vetette azt össze saját boldogulásával, annak elmaradásával, horribile dictu szükségtelen s gyakorta esztelen – mert a rendszert sem „jobbította” – megpróbáltatásaival, meghurcoltatásaival, kényszerűen elviselt nélkülözéseivel, sérelmeivel és szenvedéseivel. Múltelmező visszatekintésben pedig azért sem tanulság nélkül való a *Szabad Nép* módszeres tanulmányozása, mert sokkal többet árul el a korszakról, mint azt egy diktatúra önreprezentációs szándéka alapján gondolnánk. A korabeli rádióra vonatkozó, épp oly közismert, mint amennyire leegyszerűsítő fordulatot parafrázálva, az MDP központi napilapjára is elmondható, hogy „hazudtak reggel, hazudtak délután (akkor még volt időnként ugyanaznap mutáció), hazudtak minden írásukban”, csak hogy e hazugságáradat – szándékához képest – majdnem ugyanolyan mértékig volt önleleplező, mint önfényező. A kommunista pártvezetés minden elhatározását megvalósíthatónak hirdető és minden gondra megoldást propagáló nyílt voluntarizmus, illetve a – menet közben egyre szaporodó – fiaskók és póre hazugságok leleplezésére szánt, nemkülönböztetett harsány verbális

erőlködés egyre láthatóbbá tette a „király meztelen” szituációkat, a nyilvánvaló rendszerhazugságokat. A *Szabad Nép* összességében sokkal kitárulkozóbb, a pártegyeduralom fonásait, rendszerszintű kontraproduktivitását jóval inkább elárulja, mint mondjuk a rákövetkező Kádár-korszak konszolidált, a rendszer mindennapjait skandalummentesnek láttatni igyekvő központi pártorgánuma, a *Népszabadság* többnyire egyszürke, „kiegyensúlyozott” semmitmondása.

11) A magyarországi államszocializmus Rákosi-kori archetípusát – Kornai János ezt a „klasszikus szocializmus” időszakának nevezi – régebben is, manapság is egyfajta szekularizált kreacionizmus alapján szokás felidézni. Valamifajta „kész a mű” megteremtettség nézőpontja uralja az 1948-as kommunista hatalomátvétel utáni időszakról szóló kortársi „királytűkröket”, amelyekben a további fejlemények, kínlódások, ellentmondások már rendszer-immanens sajátosságként verifikálódnak. Ez a közelítés – akarva-akaratlanul – ugyanazt az „Add uramisten, de azonnal!” politikai logikát követi, amit az egyeduralmat megszerző korabeli pártvezetés is vizionált: az MDP budapesti központjában született döntéseket, határozatokat lehetőleg már „másnap”, mint az ország minden szegletében realizálódott normát szerette volna érvényesülni látni. Holott a pártállami rendszer létrejöttének szélesebb körű „tudatosulása” még a viszonylag kis területű Magyarországon is évekre elhúzódott.^[19] Társadalomtörténeti nézőpontból a dátumhoz köthető politikatörténeti aktus sokkal inkább csak egy tér-idő diagramon, olyan folyamatábrán lenne megjeleníthető, ahol a központi elhatározás kisugárzása-szétterjedése követhető nyomon az igazgatási-települési hierarchia grádicsain le egészen az utolsó posta társadalmi címzettjeiig. A korabeli rendszerátalakítás – és rendszerüzemeltetés – épp oly voluntarista, mint amennyire türelmetlen mechanizmusra ráadásul egymás nyakára hágó, s egymásra terhelődő döntések, elhatározások szinte azonnali társadalmi elfogadtatásával próbálkozott, ennek eltökéltségével tevékenykedett. A döntési centrumhoz képest távolabbi és (többszörösen) alárendelt vidéki helyszínekről tudósító források viszont arról tanúskodnak, hogy községi-járásai szinten a helyi (túlnyomórészt agrár-) társadalom pártállam-recepciója meglehetősen elhúzódott.

A politológiai irodalomban konvencionális pártközpontú hatalom- és társadalomszervezés^[20], illetve a pártállam „párt” előtagjának determináló szerepe a vidék Magyarországon csak fokozatosan – időben elhúzódva – tudatosult. A falvak paraszti társadalma számára, mely akkor még a népesség felét adta, inkább volt az állam helyi reprezentánsa a község háza előjárója még azután is, midőn – a tanácsrendszerű közigazgatás bevezetése nyomán – az egykori bíró tisztében a tanácselnök, a volt jegyző posztján pedig a tanácsbíró lett a helyi autoritás. Hozzájuk képest a kommunista párttitkár – helyi szinten – jó ideig még inkább csak egyfajta agitátor, „népnevelő” volt, s maga a felsőbb vezetés is leginkább ilyen „két lábon járó brosúra” reszortfeladatot osztott rájuk. Őket viszont szűkebb társadalmi környezetük jobbára konjunktúra-figura mivoltukban tartotta számon: mivel ilyen pártszakértolók már korábban is ismertek voltak a falu társadalmában, időbe telt, amíg az egypártrendszer helyi legátusa az adott közösségen belül szert tudott tenni a megkülönböztetett párthatalom révén elvárt-megkövetelt respektusra. A helyi kommunista párttitkárok ugyanúgy a község szegénysoron lakói közül kerültek ki, mint a velük többé-kevésbé egyívású tanács vezetőkké (elnökké, titkárrá) lett (új)gazdák. A belső rendtartását őrizni próbáló tradicionális agrárközösség választott előjárói közül akkor is inkább a fentebb említetteknek járt ki az állam helyi letéteményese megkülönböztetés, ha a tanácsrendszer létrehozása keretében az ő pozícióba kerülésük is csak előzetes párttámogatással történhetett. Hozzájuk képest a helybéli pártszervezet titkára viszont nem élvezett hasonló – az állami stallumhoz kötődő – respektust. Egyelőre inkább csak helyi forrásfeltárások, „mélyfúrások” nyújtanak támpontot arra, hogy az államszervezet felső szintű MDP irányításának egyértelművé válása alsóbb szinteken csak meglehetősen fáziskéséssel, az ötvenes évtized első éveit kitöltő időeltolódással követte a párt dominálta rendszer teljes vertikumban történő működésbe lépését, illetve annak helyi szintű társadalmi tudomásul vételét.^[21] A hatalmi centrum átalakítást erőltető – türelmetlen és azonnali eredményt elváró – intézkedései már kellően feltártak, ennek helyi-regionális recepciója, formaváltozatokban gazdag elhúzódásának bemutatása még várat magára.

12) A *protektorátusi kampányszocializmus*. A Rákosi nevéhez kötődő kommunista terroruralom kampányszerű nekibuzdulások, ezeket felülíró újabb kampányokkal elfedni próbált üzemzavarok, kisebb-nagyobb rendszerkisziklások és (fél)fordulatok egymásutánján át vezetett 1956-ig, amikor egy szerkezeti-politikai értelemben létrehozott, de konszolidált működésre képtelen protektorátusi próbálkozás omlott össze. Ez a tényleges összeomlás egyedüli volt a Szovjetunió által kreált szocialista világszisztem fennállása során, s annak egészét sokkolta: „a béketábor” belső sérülékenységének a rémítéte fel. (A kármentési propagandában rutinszerű cinizmussal használt külső, imperialista ármánykodásra való hivatkozás alaptalanságával leginkább azok voltak tisztában, akik ezt kiagyalták és terjesztették.) Lassan történetivé váló távlatból a Rákosi-korszak utolsó évein nyomot hagyó politikai feszültséget igazából az adja, hogy tevékenységük során Rákosi is, Nagy Imre is úgy próbált „saját arculatú” politikát folytatni, hogy az hol illeszkedett a szovjet kívánalmakhoz, hol meg szembement azokkal. Merthogy a csatlósállamok számára elvárást jelentő szovjet politika maga is gyakorta – s esetenként szeszélyesen – váltott lépést és ütemet.^[22] Az 1953 utáni „nyitásban” illeszkedett egyfelől az, hogy a szovjet külpolitika – újra felfedezve a diplomácia zöld asztalát – ellenlábas nyugati partnereivel tárgyalások sorozatát indította a világháborús örökség és a hidegháborús új konfliktusok rendezését célozva, másfelől pedig az, hogy csatlósállamaival is hozzálátott (nagyon felemás) „konzultációs viszonyra formálni” az addigi gazda-cseléd kapcsolatot.^[23]

a./ Kérdés, hogy Rákosinak és Nagy Imrének a – némileg újra tagoltabbá váló hazai politikai nyilvánosságban is kitapinthatóvá váló – tényleges szembenállása miatt sodródott-e az ország egyre inkább örvénybe, avagy másról volt szó. A Moszkva felől is rapszodikus irányváltásokkal érkező politikai széláramlatokban lehetett-e vitorla és kormánylapát nélkül úgy navigálni a magyar dereglyét, hogy zátonyra futás nélkül átevíckéljen a sztálinizmusként adaptált hidegháborús romgazdaság illetve terroruralom hagyatékán? A nyilvánvalóan – s egyre inkább egyöntetűen – Rákosit abcúgoló hazai „közkívánalom” ellenére, vajon nem a szovjet pártelnökség tartotta-e még közel fél éven át azt a magyar pártvezért, aki már számára is tehertétellé vált? S nem csupán eben gubát cserélt-e, midőn menesztésére végül is rászánva magát, a Rákosival vetekedően „homo kominternicus” Gerő Ernőt ültette a helyére? A Nagy Imre nevéhez köthető desztalinizálás és Rákosi resztalinizációs próbálkozása között kimutatható ugyan egy személyiségjegyeiktől sem függetleníthető aktuálpolitikai törésvonal, csak hogy – növekvő időtávlatból szemlélve – a marionetteket mozgató kezek is egyre kontúrosabban kezdenek látszani. Moszkvát – úgy tűnik – sokkal kevésbé zavarta az, hogy magyar protektorátusa 1956 tavaszára ismét csödközeli helyzetbe került, mint annak megsejtése, hogy Duna-parti marionettjeinek egyike esetleg „önjáróvá válik”, s kilépni próbál a ráosztott szerepkörből.

b./ A Rákosi-korszak egyik kortörténeti kulcsfogalma a „személyi kultusz.” Ez magyarországi feltűnése éveiben is többféle jelentéstartalmat hordozott, s nemkülönben változatos egyes jelentésrétegeinek későbbi használata, „kommunikálása”. Eredendően Sztálin – magyar leképezésében Rákosi – rendkívülinek beállított párt- és népvezéri karakterét, ehhez kapcsolódó szertartásos dicsőítését, pontosabban ennek fonák, nemkívánatos voltát értették ezen. A rituális bálványozás Sztálin halála nyomán ért véget, amikor a szovjet „váltóátállítás” részeként az ún. *kollektív vezetés* – nemkülönben kampányszerű – hangsúlyozása dívott.^[24] Ekkori tartalma leginkább a „vezérkultusz” szemiotikai tartományában értelmezhető, mint a (szimbolikus) politika nemkívánatos anomáliája. N. Sz. Hruscsovnak az SZKP XX. kongresszusának zárt ülésén elmondott „titkos beszéde” viszont érdemben változtatott a személyi kultusz értelmezésén. A justizmordok tömegének és rendszerimmanenssé tételének leleplező kritikája a sztálini személyi kultusz terroruralomként való megbélyegzését – illetve az ettől való deklarált elhatárolódást – jelentette. Ugyanezt a dehonesztáló terroruralom jelentést hordozta 1956/57 fordulóján Magyarországon Rákosi, illetve a „Rákosi-Gerő-klikk” személyi kultuszának a kora Kádár-kori megtagadása. Ehhez képest következett egy újabb értelmezéskorrekció az 1960-as évtized konszolidációs politikájának részeként. A személyi kultusz Rákosira redukált és szigorúan retrospektív használata – az „akkor is a szocializmus épült” rendszerlegitimálás jegyében –, a terroruralom jelentésréteg feledtetését, szinonimaként való behelyettesítése az eufemizálást szolgálta. (Ez mintegy komplementer viszonyba került azzal, hogy számottevően mérsékeltek az 1956-os

„ellenforradalom”-nak a nyilvános politikai közbeszédben való emlegetését, „felhánytorgatását”.) Az 1990-es rendszercezúra óta – leginkább a „new social history” erőre kapásával összefüggésben – kitapintható egy ismételt módosulás. A személyi kultuszt alkalmasint a vezérkultusz modernkori formaváltozatának egyikeként jelenítik meg, mintha a két fogalom (jelenség) csereszabatos lenne. Szó sincs erről: a *személyi kultusz* a Sztálin – magyar kópiájában a Rákosi – regnálásához kötődő *terroruralom jelentéstartományába sorolható*. Ennyiben kor- és rendszerspecifikus licence. Mint rendszerkarakterizáló korpecsét elsődlegesen politikatörténeti kategória, s annak csak marginális, külsődleges „látványelemei” hasznosíthatóak a másra fókuszáló kultur- és mentalitástörténeti (ikonográfiai/hagiográfiai) vezérkultusz leírásokban.

c./ A Rákosi-korszak bő évtizede során Magyarországon történeteket mindvégig moszkvai determináltság jellemezte, olyannyira, hogy a birodalom perifériáján vegetáló, Budapest központú tartomány még európai környezetében sem volt jelenlévő, jegyzett szereplője a nemzetközi politikának. Mintha még mindig érvényben lett volna I. M. Majszkijnak az az 1944-es iránymutatása, mely a neokonstituálandó magyar államiság jövőjét úgy határozta meg, hogy „Magyarországot elszigeteltségben kell tartani.” Ehhez a státuszhoz képest annyi változást hozott 1956 októbere, hogy az ország egy történelmi pillanat erejéig *hír* lett a világpolitika formálóinak asztalán, a titkárai által odakészített sajtószemléken keresztül. A „pesti srácoknak” – akik Molotov-koktélos városi gerilla harcmodorral a kor legerősebb reguláris szárazföldi hadseregének páncélos egységeit amortizálták ócskavassá – *pillanatnyi hírértékük lett*, de nem több. Az Egyesült Államok újonnan kinevezett budapesti követe, Edward Wailes azt az utasítást kapta a State Department-től, hogy ne siessen megbízólevelét átadni, mert a Nagy Imre vezette magyar kormánynál „nincs sok keresnivalónk.”^[25] Szó sincs arról, hogy Magyarországot „cserbenhagyta volna a Nyugat” a forradalom napjaiban. A faképnél hagyás előzetes kontaktust, felek közötti érdemi kommunikációt, „viszonyt” feltételez. Budapestet viszont még csak kapcsolatfelvételt sem érdemesítették: nem volt hozzá érdekeltségen alapuló motiváció. Ez alapján értékelhetők valós árfolyamukon mindazok a rokonszenv-nyilatkozatok – majd pedig a mibe sem kerülő sajnálkozó szolidaritás deklarációk is –, amelyek a forradalom vérbefojtása nyomán elhangzottak. Hírértékük volt – de nem több. Magyarország a vizsgált korszakban Keletről és Nyugatról egyaránt elszigeteltségben volt és maradt. A „szabad világban” ekkoriban átalakuló média-struktúra jóvoltából 1956 őszén – néhány napra – címdalalás hírértékük lett ugyan a Magyarországon történeteknek, de a hírpolitikát nem célszerű összekeverni az effektív politikacsinálással.

13) *A Rákosi-korszak nemzetgazdasági mérlege*. Mennyibe került az államszocializmus Rákosi-kori kiépítése és kénkeserves – végül bukásba torkollott – működésben tartása? Mibe került ez az országnak, mit fizetett – és mivel fizetett – ezért a korszakban jelenlévő honi társadalom? Ennek megvonásához elkerülhetetlen dekonstruálni azt a rendszer-alaptételt, mely szerint a „társadalmisított közvagyon” tervszerű hasznosításával és újraelosztásával az államszocializmus nem tőkepiaci költség-haszon elven működött. Dehogyan – csak rosszul. A magánjavak – államosításnak, szövetkezetesítésnek nevezett – mértéktelen elkönfiskálása volt az összes beruházás döntő hányadának „forintosítható” forrásbázisa. A központosított újraelosztás körébe bevont társadalmi hányad rohamtempóban bővült. Tőlük az eredendően is alacsonyán megszabott – és tartósan csökkenő vásárlóértékű – nominálbér, az agrár-magángazdálkodók körében pedig a beszolgáltatási tarifa és túladóztatás szolgálta népgazdasági szinten az állam által monopolizált tőkekoncentrációt. Szó sincs arról, hogy az utólagos visszatekintés helyezné utilitarista alpra a rendszer megítélését: az ellenkezőjét hirdető ideológiai kulisszák mögé rejtetten maga is az volt, csak hogy a hidegháborús hadigazdasági projektek már azt megelőzően felemésztették az akkumulált tőkevagyon, hogy magát az új, totalitárius rendszert – a szándékolt-meghirdetett volument is elérve – teljes körűen ki tudták volna építeni.

a./ A Rákosi-kori pártállam nem csupán belső gazdaság-, illetve társadalomszervezését tekintve működött üzleti monopóliumként, hanem a szocialista tábor birodalmi központja, kontra magyar protektorátus viszonylatában is. 1954 augusztusában a szovjet kereskedelmi miniszter „felajánlotta a magyar kormánynak megvételre” az 1947. évi békeszerződés nyomán életre hívott magyar-szovjet vegyes részvénytársaságok szovjet tulajdoni hányadát. A kivásárlást még ugyanebben az évben tető alá hozó megállapodás politikai bizottsági háttéranyagaiban meglehetősen eklektikusan keverednek az eladó (Moszkva) által megjelölt ár nyomán az alárendeltséget kedvetlenül tudomásul vevő kitételek, valamint a szovjet üzleti nyereségről és a magyar kamatterhekről vázolt számítások, főként a diktált vételár törlesztésének futamideje függvényében.^[26] Szóba se látszott kerülni bármifajta eszmeközösséghez tartozó „testvéri-családi” egyezkedés az árupiaci viszonyok érvénytelenségéről. A magyar pártvezetés belső használatra készült elaborátumában azért tükröződik meglehetősen „elvtársi sértődöttség”, mert a győztes birodalomgazda magától értetődő természetességgel érvényesítette a legyőzött és protektorátussá tett perifériával szembeni akaratát. De hát – belpolitikai viszonylatban – a Rákosi Mátyás irányította pártelit nem ugyanilyen „nincs apelláta” öntudattal hitte akaratát korlátlanul érvényesíthetőnek az alávetett honi társadalommal szemben? A függelmi hierarchia ezen logikai rendjében beszélhetünk arról, hogy sem a szocialista tábor közösségén belül, sem a szatellit-államok belső parancsuralmi rendjében nem volt szó az ún. tőkepiaci költség-haszon elv kiiktatásáról, csupán arról, hogy azt az erőviszonyok alapján, a politika primátusa szerinti alárendeltségben torzították szelektívvé, egyoldalúvá.

b./ Ez is módot ad arra – sarkosabban fogalmazva, ez követeli meg –, hogy a visszatekintő elemzésben a vizsgált időszakban terroruralomként működtetett „kommunista projekt” mérlegét a mindezt megélni (elszenvedni) kényszerülő társadalom nézőpontjából is megvonjuk. Ebben a közelítésben az a következtetés, hogy a Rákosi-korszak pártegyeduralma a hatalomra kerülésekor rendelkezésre álló nemzeti vagyont – értve ezen a természeti erőforrásokat, a gazdaság meglévő eszközállományát, s annak műszaki színvonalát, valamint a társadalom munkavégzése révén hasznosítható tudástőkét – kontraproduktív módon működtette és számottevő mértékben felemésztette. Egyfelől pazarlóan investált a csak hosszú távon megtérülést ígérő új beruházásokba, másfelől régít és újat egyaránt alacsony hatékonysággal, „ráfizetéseken” tartott üzemben.^[27] Emellett inkább anarchiára emlékeztető szervezetlenséggel és szinte az egész társadalmat diszkrimináló, állandósuló retorziókkal élt: direkt és közvetett meghurcolásokkal párosított szükségtelen szenvedéseket és sérelmeket okozva funkcionált a rendszer egésze. Ennek eredővektoraként – a hidegháborús kényszerpályára térítést is bekalkulálva – lényegében kerékkötőjévé vált a világháború után kecsegtetően meginduló gazdasági újjáépítési trend folytatásának, és megakasztotta a társadalmi regenerálódást. Nem csupán az imamalomszerűen ismételt „jóléti” ígéretei maradtak beváltatlanok, hanem elmaradt az életkörülményeknek a háborút követő békekorszakban remélhető konszolidálódása is.

A társadalom többsége soha korábról nem ismert, magas foglalkoztatási ráta és rendszeres munkavégzés közepette kényszerült tartós nélkülözésre. Milliós nagyságrendűre becsülhető azok száma, akiket diszfunkcionális feladatkörben foglalkoztattak, azaz munkaerejéhez, szaktudásához, kreativitásához képest nem „a szocialista közösség egésze számára legtöbb hasznot hajtó” helyen tevékenykedhetett. A Rákosi-korszak történelmi végbizonyítványa – ha azt sem hagyjuk figyelmen kívül, hogy „mibe került mindez” – deficites mérleget mutat: a „nemzeti összveszteség” nem csupán abból áll össze, hogy hányan szenvedtek el tényleges meghurcoltatást: Hozzáveendő ehhez, hogy a társadalom büntetőpolitikai értelemben „szabadlábon hagyott” hányada – alighanem a számszerű többség – is az államszocialista kísérlet kárvallottjai közé sorolható. Azok többsége is megfosztott a „tisztas munkával tisztas megélhetést” reményétől, akiket a rendszer kormányosai – ideológiai megfontolásokból kiindulva – a változások kedvezményezettjeinek könyveltek el. Összefoglalva: a kommunista hatalomátvételhez kapcsolt – korábban már említett – transzformációs veszteség az ötvenes évtized folyamán a rendszer meghatározó jellemzője maradt. Különösen így van ez, ha a történetek társadalmi konzekvenciáiról sem feledkezünk meg.

14) *A Rákosi-korszak, illetve az 1956-os forradalom utóhatásai*. A vizsgált korszak utóhatásai közül elsőként egy nemzetközi összefüggésre érdemes kitérni. A Rákosi-korszakban Magyarországot elérő birodalmi penetráció nem az első volt történelme során. A glóbusz hidegháborús viszonyai – ezen belül

Európa szuperhatalmi kettéosztottsága – következtében viszont minden sokadrendű kisállami státusmódosulás ügye (vagy annak akár csak ambíciója is) világpolitikai dimenziót kapott. Ilyennek tekinthető 1956 őszén a rendszerösszeomlással párosuló magyar forradalom. Ennek azonban bukása – pontosabban vérbe fojtása – ellenére volt egy közvetlen, pozitív hozadéka. Napjainkra már szinte feledésbe merült, de a második világháború után nem volt ismeretlen a mindig leegyszerűsítő sztereotípiák között, hogy Magyarország – Szálasi végsőig kitarást hirdető örülete következtében is –, „Hitler utolsó csatlósa” volt. Ezt a címkét idehaza a kommunista párt prominensei – leginkább Rákosi és Révai József – visszatérően sulykolták, alighanem a sanyargatás elfogadását, az önkény türését tudomásul vétető kollektív büntudat gerjesztése, illetve fenntartása céljából. 1956 őszének eseményei számottevően hozzájárultak ahhoz, hogy ez a világháborús stigma feledésbe merüljön. A korabeli nemzetközi közvélemény és a későbbi recepció – legalábbis a hidegháború korszakának végéig – már sokkal inkább a „szabadságharcos” jelzőt társította a magyarság fogalmához. A szimbolikus politika síkján ’56 „lemosta a gyalázatot”, amit a világháborús magyar szerepvállalás „rákent”. Ez az új szabadságharcos imázs, illetve a nyugati hatalmak „politikai lelkiismeretfurdalása” és az ezzel elegyedő társadalmi szolidaritás segítette hozzá a nagyszámú ’56-os emigráció tagjait, hogy – különösen a kezdeti években – érdemleges támogatást élveztek egzisztenciájuk külföldi megalapozásához.

a./ A Rákosi-korszak „senki sincs biztonságban” ellenségkeresési – és ellenség-megtalálási – örületének volt egy szintén hosszabb kihatású, de sokkal ellentmondásosabb hagyatéka is. Nevezetesen az, hogy a berendezkedő pártiktatúra működtetésében kezdetben tevőleges részt vállaló, majd saját elvtársaik által félreállított, bebörtönzött rendszerszolgák számottevő része a későbbiekben éppúgy „áldozatnak” tekintette magát, mint azok, akik – adott esetben – ugyanezen káderek működése következtében lettek meghurcolt páriákká. E tekintetben a Rákosi-korszak egyedisége abban jelölhető meg, hogy a rendszer nevesített diszkrimináltjain túl annak privilegizáltjai sem tudhatták magukat biztonságban. A vizsgált időszakban a hatalmi harc közepette „leszalámizott” összesen kilenc koalíciós és ellenzéki párthoz tartozók közül – eddigi számításaim szerint – kevesebben járták meg a börtönt, mint a hatalomra került kommunisták és a velük társuló szociáldemokraták köréből. Ha ezeket az új hatalom „kedvezményezettjeinek” tekintem, őket felülmúló nagyságrendű meghurcoltat a – valóban ellenséggként kezelt – magyarországi egyházak, illetve szerzetesrendek tudnak előszámlálni. Ezek a ráció mentén nehezen szétszalázható „áldozat-öntudatok” a fiak és unokák generációiban esetenként mindmáig visszaköszönek. A traumák tovább örökítődnek az utódgenerációkra anélkül is, hogy az egyén maga átélője lett volna a zord időknek, a meghurcoltatásoknak.[\[28\]](#)

b./ Olvashatunk arról is, hogy a második világháború egyben „második Trianon” volt a huszadik századi magyarság számára.[\[29\]](#) Ezt a logikát követve a Rákosi-korszakban elszenvedett strukturális veszteségek, a diktatúra évtizedében megszenvedett tömeges meghurcoltatás és a hadigazdasági holtberuházások fedezéséhez átcsoportosított anyagi megsarcoltatás, együttesen „harmadik Trianonként” is értelmezhető. Nem volt kisebb a külső erő kényszerítő nyomása, és az előzőekhez hasonlóan vállaltak benne tevőleges szerepet az „önfia vágta sebét” politikacsinálók is. S noha kortársként átélni a naponkénti megpróbáltatásokat, nagyon is véget érni nem akarónak tűnhetett, 1956-ra is maradt egy szűk intellektuális garnitúra azokból, akik korszakunk kezdetén is „voltak már valakik”. Olyanok – Bibó István, Déry Tibor, Illyés Gyula, Kodály Zoltán, Kosáry Domokos, Németh László –, akik 12 év múltán is úgy lettek részeseivé a szabadság-librettó komponálásának, hogy az az októberi márciusban előadásra kerüljön. Az utóélet szempontjából viszont az említendő, hogy nevezettek a bukás után is itthon maradván őrizték – próbálták őrizni – integritásukat. (Nem tőlük függött, hogy a hatalomrestauráció kontraszelektált számíthatásai szerint ki lett közülük évekre börtöntöltelék, és ki Kossuth-díjjal „lekenyerezett”.) Ennél is figyelemre méltóbb, hogy 1956 őszén azok közül kerültek ki tömegével a forradalmárok, a nemzeti szabadság harcosai, akikre a Rákosi-korszakban a rendszer mint saját elsődleges társadalmi és legitimációs bázisára hivatkozott: „a dolgozó osztály fiaiból”. S ugyancsak ebből a – már általa szocializált – generációból került ki a forradalom vérbefojtása után a meghurcolt többsége is.

c./ 1956. következményeiként tarthatjuk számon a Jalta-szindróma „újraértelmezését”, vagy – sokkal inkább – a krími csúcstalálkozó valódi történelmi kontextusba helyezését. „A sokat emlegetett jaltai megállapodás – a közkeletű tévhit ellenében – nem osztotta föl a világot Kelet és Nyugat között, hiszen a [hidegháborús] szembenállás abban az időben még ki sem alakult.”[\[30\]](#) Amit a közfelfogás Jaltához köt, az „antagonisztikus kooperáció” időszakában született, 1956 viszont az „antagonisztikus konfrontáció” közepette tette nyilvánvalóvá Jalta európai lenyomatát. Annak megváltoztatása a szuperhatalmak korabeli politikacsinálóinak megítélése szerint az atomháború veszélyét idézte fel – ennyiben a nukleáris fenyegetés egyszerre volt konfliktus gerjesztő és konfliktus limitáló stratégiai eszköz. A magyar forradalom leginkább véres leveretésével manifesztálta – visszamenőlegesen és a további idősakra vonatkozóan is – a kettéosztott európai status quot. (Azon vasfüggöny mentén, amely Jalta idején még szintén nem létezett.)

d./ Van olyan vélekedés is, hogy ami 1956 őszén Magyarországon történt, az „szimbolikájában, heroizmusában, retorikájában, végletességében, idealizmusában és tisztaságában talán az utolsó 19. századi forradalom volt, ... 20. századi szereplőkkel.”[\[31\]](#) A visszatekintő elemzések azt is számba veszik, hogy az 1956-os magyar forradalomnak – kül- és belpolitikai tekintetben egyaránt – milyen hosszabb távon is ható következményei voltak. Köztörténeti értelemben a Rákosi-korszakot 1956 őszének forradalmi napjai zárták le, s ezt a forradalomban részt vállalók ellen megtorlást foganatosító kádári restauráció is kénytelen volt elismerni. 1956 belpolitikai következményének leginkább az tekinthető, hogy a rendszer restaurálásában közreműködők is kénytelenek voltak respektálni: a kommunista ideológia által vezérelt államszocializmus ugyan (továbbra is) következetlenül opponálja a piaci viszonyokat, a rendszer működtetésének viszont – szélesebb társadalmi-politikai értelemben – mindenkor „ára van”. A társadalomnak a forradalom leveretése után is itthon maradt többsége pedig arra a konzekvenciára kellett jusson, hogy – tetszik avagy sem – számot kell vetnie a restaurált rendszer tartós további regnálásával, s ehhez alkalmazkodva kell neki magának is hosszú távra egyéni életút-stratégiát választania, „berendezkednie”.

e./ A humanizmus (huszadik századi) apostola címmel megtisztelt Tzvetan Todorov – az elmúlt század mibenlétét spinozai következetességgel *megérteni* próbálva – azt mondja egy helyütt, hogy „*kizárólag a tények nem tárják fel értelmüket, ... az emlékezet [pedig] egyáltalán nem hasonlítható a történetek mechanikus rögzítéséhez: formái és funkciói vannak, amelyek közül feltétlenül választani kell.*”[\[32\]](#) Ennyiben ugyan a történészek valóban a „múlt urai”, de alighanem csak szűkebb szakmájukon belül. Ellentétben „a mindenség urával”, ők a múlttá lett világ teremtői, csakhogy az általuk konstruált/rekonstruált történelem – még ha a szakma összes szabályát érvényesítik is – csak egyik lehetséges olvasata a történelmi közgondolkodás múltképeinek. Kérdés, hogy ezt a – korunkban minden korábbinál erősebben mediatizált – közgondolkodást mennyiben tudják befolyásolni a múlt feltárását hivatásszerűen végző historikusok, miközben a feltárt tények sorával és „céhbeli” kötöttségek szerinti értelmezésével az emlékezet egyik funkcionális formáját kínálják.[\[33\]](#)

f./ A Rákosi-korszak tevőleges közakarattal történt lezárása óta több mint fél évszázad telt el. A mi tájainkon mindenkor (ön)íroniával elegyített közgondolkodásbeli bön mot szerint nem tudhatjuk, hogy mit hoz a múlt. Egyelőre viszont úgy tűnik: *Magyarország huszadik századi történelmében 1956 forradalma volt a legkiemelkedőbb kollektív nemzeti teljesítmény.* Különösen a metaforikusan használt három Trianonhoz képest. Közülük a Rákosi-korszak csak az egyike volt a társadalom szinte egészét érintő megpróbáltatásoknak. Hárman együtt tették ki az ún. rövid huszadik század első felét. Együttesen is majdhogynem ugyanazon „jelenlévő társadalmat” sújtották, tizedelték. Megélni nehéz lehetett és hosszúnak tűnhetett, de könnyű utánaszámolni: az első Trianon és az ötvenhatos forradalom között alig telt el több – 36 év –, mint egy „krisztusi kor”. Bármily fragmentált, egymást opponáló rendszerekkel tarkított is a huszadik század magyar politikátörténete, társadalomtörténeti nézőpontból szinte egy generációnyi idő alatt érte a hon akkori polgárait a sokadik – „kezdhetünk mindent előlről” – társadalmi traumával is járó rendszerátszabás.

A Bibó István által „dúvad államnak” karakterizált Rákosi-rendszer történelmi léptékekkel mérve csak egy röpke évtizedig regnált, szélesebb értelemben vett társadalmi utóhatásai viszont még több mint fél évszázad múltán, manapság is élő-érzékeltető terhes örökséget jelentenek. Ennek tanulságait levonni közös felelősségünk, többek között azért, hogy Rákosi regnálásának késleltetett múlttá válása valóban „régmúlt”, történelem lehessen. A releváns tudás a napjaink közállapotaiban való eligazodást is segítheti, s remélhetőleg nem Ciceró bon mot-jának leegyszerűsítő értelmezésében. Nem mindig szerencsés ugyanis, ha „a történelem az élet tanítómestere.” Cicero viszont mást mondott: „A történelem az idők tanúja, az igazság fénye, az emlékezés élete, az élet mestere, a régimúlt hírnöke.” Ez sokkal inkább tanúsítja azt, hogy az ókori klasszikus mennyire „posztmodern” (is) volt. Alternatívákat kínál: tessék választani!

(A címben jelölt kérdéskörrel részletesebben lásd, Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945-1956. ÁBTL – RUBICON. Budapest, 2011.)

[1]SZDP = Szociáldemokrata Párt, NPP = Nemzeti Parasztpárt

[2] Gyarmati György: Harc a közigazgatás birtoklásáért az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. Századok, 1996. 3. sz. 497-570. old.; Rainer M. János: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944-1948. In: A fordulat évei, 1947-1949. (Szerk: Standaisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János) 1956-os Intézet, Bp. 1998. 17-39. old.

[3]Gyarmati György: „Itt csak az fog történni, amit a kommunista párt akar.” Adalékok az 1947. évi országgyűlési választások történetéhez. Társadalmi Szemle, 1997. 8-9. sz. 151-167. old.

[4]Az ellenzéki Demokrata Néppárt (DNP) voksokban kimutatható választási eredménye – az MKP után ők tudhatták maguk mögött a második legnagyobb (!) választói támogatottságot –, nem csupán e célzottan diszkriminatív „kettős csalás” miatt érdemel külön említést. A DNP-t hirtelen felértékelő, s főleg vidéki bázist maga mögött tudó választói preferenciának Magyarországon – a gyorsan rákövetkező kommunista hatalomátvétel miatt – mégsem lehetett tartósabb politikai kisugárzása. Kontinentális környezetünkre utalva viszont érdemes jelezni, hogy az európai kereszténydemokrata irányzat lesz majd a következő évtizedekben a (nyugat-)európai integrációs törekvések (a mai Európai Unió) meghatározó inspirátora.

[5]Gyarmati György: Hadigazdasági túlterhelés, rejtőzködő transzformációs veszteség és a személyi kultusz. Századok, 2011. 1. sz. 75-116. old.

[6]Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. I. Magvető Kiadó – Magyar Füzetek, Budapest-Párizs. 1991. 271. old.

[7]T. V. Volokotyina – G. P. Murasko – T. A. Pokivaljova: Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenyije polityicseszkih rezsimov szovjetszkogo tyipa, 1949-1953. Roszpen, Moszkva. 2002. 5. old.

[8] Gyarmati György: A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi-korszakban. (Habilitációs Füzetek 1.) Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 2002.; A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései, 1953-1956. I-III. (Összeállította, Kajári Erzsébet; szerkesztette, Gyarmati György és S. Varga Katalin) Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest. 2001-2006. Gyarmati György: A politikai rendőrség (ÁVH) útja 1956-hoz. In: ÁVH – politika – 1956. (Szerk: Okváth Imre) Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest. 2007. 69-95. old.

[9] E helyen több tucat könyvet és száznál több tanulmányt kellene felsorolnom. Ezek összefoglalásának is tekinthető: A vidék forradalma, 1956. I-II. kötet. (Szerk: Szokolczai Attila és Á. Varga László) 1956-os Intézet - Budapest Főváros Levéltára. Budapest, 2003-2006. A többi megtalálható az 1956-os Intézet honlapján. Rainer M. János – Topits Judit. 1956 az ötvenedikén. www.rev.hu/review (Utolsó letöltés, 2010. augusztus 23.)

[10]Hannah Arendt: A totalitarizmus gyökerei. Európa, Budapest.; 1992. Zbigniew Brzezinski: Ideology and Power in Soviet Politics. New York, 1962. A totalitarizmus tárgykörünkbe vágó további munkáit sokszempontú kritikának veti alá Bartha Eszter: A sztálinizmus a régi és az új historiográfiában. In: A sztálinizmus hétköznapijai. Szerk: Krausz Tamás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 2003. 15-40. old. Bencze György pedig az atavizmus tombolásaként szól *A kommunizmus fekete könyve* (S. Courtois – N. Werth – J. Panné – K. Bartosek – J. Margolin – A. Paczkowski.) Nagyvilág, Budapest. 2000. című munkáról, s közben azt sem mulasztja el megjegyezni, hogy „a totalitarizmus elmélete sok tekintetben már a [z előző] század hatvanas éveitől kezdve idejétmúlttá vált.” Bencze György: Vörös és fekete. *Népszabadság*, 2000. augusztus 5. 19., 23. old.

[11]Bár a részletező leírás során visszatérően tettem utalásokat a szintén moszkvai hegemonia alá került többi régióbéli országra, nem végeztem a komparatiztika követelményeit kielégítő önálló kutatást. Azt viszont az összehasonlító kvantitatív gazdaságtörténelmi elemzések is jelzik, hogy nehéz összevetésre valóban alkalmas adatokat, trendvizsgálatra vagy modellképzésre alkalmas koherens adatbázisokat találni, melyek ráadásul inkább közép- és hosszútávon segítik a (tendenciaszerű) képalkotást. Ennek nehézségéről szól az alapvetően „összehasonlító tanulmány” írására vállalkozó Andrew C. Janos is munkája bevezetésében, miközben az összevethetőség gondoljait között visszatérően utal a régióbéli „nemzetállamok történelmének szeszélyes alakulására”, illetve ezen „kis országok erőtlenségére” is. Andrew C. Janos: Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában. Helikon Kiadó, Budapest. 2003. 7-9. old. Ezt úgy fordítanám meg, hogy még ha minden „szeszélyességet és erőtlenséget” respektálok is, azon túl kellett legyen bizonyos „többtényezős összeilleszthetlenségi komponens” (inkompatibilitási gát), ami az alávetettség lappangó averzióján túl – országoként szintén eltérő – adottságként képezett gátat a hidegháborús ruszifikálás-bolsevizálás elé. Egyelőre csak vélelem, kutatással alátámasztandó vagy elvetendő prekonceptió annak felvetése, hogy ez az inkompatibilitási gát alighanem történelmi, gazdaság- és társadalomszerkezeti, politikai és kulturális tradíciók, illetve sajátosságok konglomerátumából állt össze. Más vizsgálati terepen bár, de a komparatiztika időnkénti ellenmondásosságát e tényezőkre is kiterjesztve jelzi Hartmut Kaelble: Die interdisziplinären Debatten über Vergleich und Transfer. In: Kaelble, Hartmut – Schriewer, Jürgen (Hrsg): Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften. Frankfurt am Main. 2003. S. 469-493.

[12]Krausz Tamás: A „sztálini szocializmus”. In: A sztálinizmus hétköznapijai. (Szerk: Krausz Tamás) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 2003. 270. old.

[13]A régió belüli különbségeket figyelembe véve tárgyalja a közép- és kelet-európai térség bolsevizálását a modernizációs diktatúra nézőpontjából Berend T. Iván: Terelőúton. Közép- és Kelet-Európa, 1944-1990. Vince Kiadó, Budapest. 1999.

[14]Lásd erről, Mitrovits Miklós: Szembenézés a múlttal – Lengyelország története, 1956-1989. Múltunk, 2009. 4. sz. 122- 153. old. A kelet-német területeket azért nem sorolom ezúttal ide, mivel a ún. *német kérdés*, valamint az NDK elsődleges hidegháborús frontország helyzete miatt más

formaváltozatban, közvetlenebbül érvényesült a Sztálin – rapszodikusán változó – ambícióin és megfontolásain alapuló szovjet érdekeltség.

[15] Andrew C. Janos: Haladás hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában. Helikon Kiadó, Budapest. 2003.

[16] A második világháború után a Titóval való szakítás, valamint a csatlósállamokban megrendezett kirkatperek sorsorozata juttatja arra a feltételezésre E. Hobsbawm-t, miszerint „nem tudjuk, mindezek az események milyen kapcsolatban álltak azzal, hogy Sztálin fizikailag és szellemileg egyre hanyatlott, viselkedése egyre paranoiásabb lett.” Eric Hobsbawm: A szélsőségek kora. A rövid huszadik század története, 1914-1991. Pannonica Kiadó, Budapest. 1998. 376. old. Sztálin második világháború után felerősödő személyiségzavarának, üldözési mániájának ugyancsak nagy szerepet tulajdonít Fejtő Ferenc is, azt vélelmezve, hogy ennek „rendkívül súlyos következményei voltak mind a Szovjetunióra, mind a népi demokráciákra nézve.” Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. I. Magvető Kiadó – Magyar Füzetek, Budapest-Párizs. 1991. 263-264. old.

[17] Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. I. Magvető Kiadó – Magyar Füzetek, Budapest-Párizs. 1991. 271. old.

[18] T. V. Volokotyina – G. P. Murasko – T. A. Pokivaljova: Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenyije polityicseszkih rezsimov szovjetszkogo tyipa, 1949-1953. Roszpen, Moszkva. 2002. 656. old. A munka az 1949-ben létrehozott Német Demokratikus Köztársaságot nem sorolja a sztálinizált kelet-európai országok blokkjába, mert Moszkva azt a vizsgált időkorban „a német kérdés” részeként kezelte (i.m. 4. old.).

[19] Alexander Werth, a BBC és a Sunday Times tudósítója, aki a világháborús éveket mindvégig a Szovjetunióban töltötte, egy helyütt arról számol be könyvében, hogy 1942 nyarán – a németeknek a bakui olajmező megszerzését célzó offenzívája idején –, a kaukázusi kis népek közül a kabardok hercege egy fehér lovat küldött „magának Hitlernek”. Alexander Werth: Oroszország nagy háborúja, 1945-1945. Kossuth – Zrínyi, Budapest. 1971. 291. old. Ebben a történetben nem annyira a magyar őstörténetből is ismert meghódolási jelkép az érdekes, hanem ezúttal is az időtényező: az, hogy negyedszázaddal a szentpétervári bolsevik hatalomátvétel, illetve közel húsz évvel a Szovjetunió létrejöttének deklarálása után a birodalmi végeken még létezett olyan szuverén, aki ezt a kollaboráló gesztust tehette, holott a németek az adott térséget el sem érték. (A Kaukázust is birtokba venni igyekvő offenzíva megakadt annak előterében, a kubányi alföldön, illetve a sztavropoli hátságokon.) Úgy tűnik, hogy a bolsevik pártegyeduralom kiépítése a birodalom akkori perifériáján még nem fejeződött be – mindenesetre nem stabilizálódott – az újabb világháborúig.

[20] Lásd erről Bihari Mihály: Magyar politika, 1944-2004. Osiris, Budapest. 2004. Ezen belül is elsősorban a „Totalitárius hatalom és politikai despotizmus, 1950-1953.” c. fejezetet. 89-144. old.

[21] Farkas Gyöngyi: Hatalom és társadalom konfliktusai az ötvenes években. (PhD értekezés kézírata, Bp. 2010.) Ugyanez a helyi tanács versus helyi párt differencia jelenik meg az ötvenes évekbeli Nógrád, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megye helytörténeti irataiban, illetve az ezt a forráscsoportot faggató tanulmányokban. Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből. (Szerk: Tímár Lajos – Valuch Tibor) KLTE. Debrecen, 1998.

[22] Lásd erről Roy Medvegyev: Hruscsov. Politikai életrajz. Laude Kiadó, Budapest. 1989. Különösen a 3. és 4. részt, 77-149. old. A szovjet pártvezetés 1953. utáni politikai irányváltásainak motiváló tényezőit – annak magyar vonatkozásaira koncentrálnak – részletesen elemzi Rainer M. János: Döntés a Kremlben, 1956. Kíséret a feljegyzések értelmezésére. In: Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. (Szerk: Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János) 1956-os Intézet, Budapest. 1956. 111-154. old.

[23] Békés Csaba: Magyarország és a nemzetközi politika az ötvenes évek közepén. In: Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika, 1956-ban. (Szerk: Békés Csaba) 1956-os Intézet – Gondolat Kiadó, Budapest, 2007. 9-27. old.

[24] Az MDP Politikai Bizottságának erről szóló 1954. áprilisi határozata ezt a fajta személyi kultuszt úgy javasolta eliminálni, hogy az intézmények, üzemek, stb. pártszervezeteinek helyiségeiben Rákosi képe mellé – „az eddigénél szerényebb keretek között” – applikálják a falakra a mindenkorai politikai bizottság valamennyi tagjának és póttagjának képét is, (kivéve akkor, ha hely hiányában nem férnének el). Ikonográfiaiul tehát azt jelentette a személyi kultusz „kollektív vezetéssel” igazítása, hogy most már megsokszorozva kellett „megfelelő mennyiségben egyforma kivitelű képekről” gondoskodni a pártirodák előírászerű dekorálásakor. A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948-1956. (Főszerk: Izsák Lajos) Napvilág Kiadó, Budapest. 1998. 258. old.

[25] Borhi László: Az 1956-os forradalom és szabadságharc jelentősége a világpolitikában. In: „Tizenhárom nap amely...” Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből. (Szerk: Horváth Miklós) HIM. Budapest. 2003. 23. old.

[26] A szóban forgó közös vállalatok a következők voltak: Magyar-Szovjet Bauxit és Alumíniumipari Rt. = MASZOBAL; Magyar-Szovjet Hajózási Rt. = MESZHART; Magyar-Szovjet Légiforgalmi Társaság = MASZOVLET; Dunavölgyi Timföldipari Rt., valamint a megkülönböztetett stratégiai fontosságú MASZOLAJ = Magyar-Szovjet Olajipari Rt. Lásd, A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948-1956. (Főszerk: Izsák Lajos) Napvilág Kiadó, Budapest. 1998. 279-282. old., s ugyanitt található utalás a megállapodás további dokumentumaira is.

[27] „A megvalósított beruházásokra végül is sokkal többet költöttek, mint tervezték. Egy 1953. évi jelentés nyolc nagy létesítmény adatait összegezve mutatta ki, hogy a tényleges beruházási összeg átlaga elérte a tervezett 138 százalékát. A befejezett létesítmények közül sokat az előirányzatnál alacsonyabb teljesítőképességgel helyeztek üzembe, másokat igen rossz kapacitáskihasználással működtettek. ... Szinte minden iparágban a karbantartás és a felújítás rovására fokozták a termelést, s ... a gépállomány elöregedése egyes területeken már a termelés közvetlen akadályozójává vált. ... Miután nem az eladhatóság, a tényleges szükségletek, hanem a tervmutatók teljesítése határozta meg a vállalatok magatartását, a látványos tervteljesítésekről szóló jelentésekkel egy időben gyorsan nőtt a hiánycikkek, a használhatatlan, raktárakat megtöltő, semmilyen keresletet ki nem elégítő termékek száma is.” Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története. I. 1945-1968. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 1985. 191-194. old.

[28] Ebből eredően kérdéses *A kommunizmus fekete könyve* (S. Courtois – N. Werth – J. Panné – K. Bartosek – J. Margolin – A. Paczkowski. Nagyvilág, Budapest. 2000.) központi mondanivalója, mely szerint e rendszereknek bármely világtájon a terroruralommal fedezett bűntények garmadája, a tömeggyilkosságok intézményesítése lett volna a differencia specifikája. Ez, a rendszer minden irracionális és kegyetlensége ellenére is túlzás. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a „cél szentesíti az eszközt” szellemében a kommunizmus sztálini archetípusa egyedi szinten leértékelt az emberi életet, ide értve adott esetben a közjük tartozókból halálba küldött „árulókat”, ellenségévé átminősítettek is. Az „osztályharc” absztrahált kollektívumok (kizsákmányolók, tőkés, elnyomók) ellen megfogalmazott diszkrimináció volt. Midőn az „ellenség likvidálása” a justizmord különböző hullámaiban tömeges méretet öltött, egyben perszonalizálódott is: ez sokkal inkább a politika hiszterizálódásának volt a következménye, semmint hogy a kommunista eszmerendszer a tömeggyilkosságot „eredendően” magában hordozta volna. Az más kérdés, hogy Sztálin – vagy Magyarországon Rákosi – sokkal inkább póre hatalmi cinizmusból, illetve az egyedi életek iránti

közömbösségből lettek inspirátoraivá majd gazdáivá a tömegterrornak és nem „a forradalmi hevület” megszállottjaként. Lásd még erről, Litván György: Vita a kommunizmusról és a „Fekete könyv”-ről. In: Évkönyv, VI. 1998. 1956-os Intézet, Budapest. 1998. 296-302. old.; Bencze György: Vörös és fekete. Népszabadság, 2000. augusztus 5. 19, 23. old.; Timothy Snyder: Attól, hogy hiteles, még nem igaz. (Széky János interjúja) Élet és Irodalom, 2009. december 18. 7. old.

[29] Ormos Mária: Negyven év fejlődéstörténetének főbb jellemzői. In: Változó Baranya. Tanulmányok a megye történetéből, 1945-1985. (Szerk: Antal Gyula és Sándor László) Pécs, 1985. 13. old.

[30] Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945-1956. Corvina, Budapest. 2005. 56. old.

[31] Rainer M. János: 1956 a XX. század történelmében. In: „Tizenhárom nap, amely...” Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből. (Szerk: Horváth Miklós) Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Budapest, 2003. 15-16. old

[32] Tzvetan Todorov: A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század. Napvilág Kiadó, 2005. 7-9. old.

[33] Gyarmati György: Szakmai múltfeltárás a történelmi közgondolkodás és a tananyag között. In: A magyarságkép a közép-európai tankönyvekben a 20. században. (Szerk: Hornyák Árpád és Vitári Zsolt) Kutatási Füzetek 14. PTE. Pécs, 2009. 39-69. old.